

Fotó: Pintér István

AZ ÚJRAOLVASÁS KÉNYSZERE – ÉS SZENVEDÉLYE

Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány*

„Mindnyájan más könyvekhez képest olvasunk”
(Szegedy-Maszák Mihály)

Hányszor olvashatta újra Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi Dezső *Aranysárkány* című regényét? Még hozzávetőleg sem válaszolhatok erre: akkor sem tudnék felelni, ha saját magamnak tenném fel a kérdést, vajon hány alkalommal vettem elő Novák Antal történetét. Persze, azt is érdemes felvetni azonnal, mit értünk újraolvasáson: a teljes regényt kell ilyenkor áttanulmányozni, majd elemzésben rögzíteni az olvasatunkat? Ha így van, akkor, legalábbis Szegedy-Maszák Mihály esetében, két fontos állomásról beszélhetünk, az egyiket az *Idő, nézőpont, értékszerkezet az Aranysárkányban* című tanulmányában fejtette ki, amely először 1985-ben, az Irodalomtörténeti Közleményekben,¹ majd 1987-ben *A rejtőző Kosztolányi* című sokszerzős tanulmánykötetben, végül 1995-ben „*Minta a szényegen*” című könyvében jelent meg, a másodikat pedig 2010-es Kosztolányi-monográfiájában. Ha viszont azt nézném meg, hányszor emlegette valamilyen összefüggésben a regény egy-egy részletét, sokkal nagyobb számhoz jutnék. Csak a monográfiájában előkerül ez a regény, például, az *Esti Kornélban* megjelenő, és az olvasó számára ismerős Sárszeg kapcsán, vagy amikor arról írt,

hogy „Föltehetően Robert Schumann zenéje is hozzájárult ahhoz, hogy foglalkoztatta a füzérszerű elrendezés.”: a regény első fejezetében ugyanis Novák Hilda egy Schumann-füzetet szorongat, Csajkás Tiborral találkozik.² Az első olvasás időpontját nem rögzítette Szegedy-Maszák, holott másutt megtette, például *A fekete városról* írt elemzésében: „Mikszáth más műveinél lényegesen később, egyetemista éveimben, 1964-ben ismertem meg *A fekete várost* a *Vasárnapi Újságból*. 2015 nyarán a kritikai kiadásban olvastam újra.”³ Igaz, ez a tanulmány az utolsó kötetében, a *Jelen a múltban, múlt a jelenben* címűben olvasható, amelyben a korábbi könyveire jellemzőnél sokkal erőteljesebb személyességgel találkozhatunk: egykori olvasatának felidézését azonban *A fekete város* esetében sem tartotta indokoltnak, és azt is megállapította, kétséges, vajon a későbbi olvasata helytállóbb, értékesebb-e az egykorinál. Számomra mégis a következő mondata lett a legfontosabb, a mostani gondolatmenetemhez is: „Mindnyájan más könyvekhez képest olvasunk, és természetesen én sem lehetek kivétel. Óhatatlanul is hatással vannak rám az elmúlt ötven évben olvasottak.”⁴

A fekete városról ímént idézettek azt sugallják, hogy a szövegek változatokban (és folytatásokban) létezése a kezdetektől meghatározó szempont volt Szegedy-Maszák számára, hiszen már egyetemista korában sem egy közkezen forgó regénykiadást vett elő (esetleg az 1961-ben megjelent, Király István által sajtó alá rendezett kritikai kiadást). Azon a Mikszáth-konferencián azonban, ahol ez az elemzése elhangzott, szóban kitért rá, hogy nem az első változatra volt kíváncsi annak idején, számára egyszerűen ez volt a legkönnyebben hozzáférhető verzió: a Vasárnapi Újság számai, bekötve, a családi könyvtárunkban megtalálhatóak voltak. Ha a két *Aranysárkány*-elemzését vetjük össze abból a szempontból, egykor és később mennyire foglalkoztatták egy regény változatai közötti különbségek, vagyis az, mit tekintszen elemzése tárgyának, azzal a számomra meglepő ténnyel szembeesülünk, hogy 1985-ös tanulmányában nemcsak azt nem tüntette föl, melyik verziót használta az elemzés során, de még azt sem, melyik kiadást: mindössze annyit olvashatunk itt lábjegyzetben, hogy „a regényből vett idézetek után szereplő római szám a továbbiakban mindig a fejezet számát jelöli.”⁵ Ez a tanulmány még olyan elgondolást sugall, hogy egy mű függetleníthető a változataitól, a kiadástörténetétől, az elemzés szerzője és olvasója pedig egészen biztos lehet benne: mindketten ugyanarról a műről beszélnek, amikor azonos címet idéznek fel. (Hogy olyan eseteket ne is keverjek ide, bár nem kell effajta példakért kilépnünk a Kosztolányi-életműből, amikor egy-egy műhöz több cím is tartozik, miközben a változtatások mértéke nem akkora, hogy önálló alkotásoknak tekintsük az alkotásokat: ilyen lehet az a novella, amelyet *Ilike az asztalnál*, *Ozsonna* vagy *Aurélia napja* címen is ismerünk, vagy a leggyakrabban *A kövér bírónaként* emlegetett szöveg, amely megjelent *Kánikulán*, illetve *Testvérünk* címen is, de akár a magyarítási buzgalom miatt kétféle címen is létező *Appendicitis*, azaz *Vakbélgyulladás*.) A 2010-es monográfiában már egészen másfajta viszonyt tapasztalhatunk a művek alakulás- és kiadástörténetéhez: itt az *Aranysárkány* elemzésekor nem egyszerűen visszanyúlt Szegedy-Maszák egy Kosztolányi életében megjelent változathoz, a Légrády Testvérek-féle 1925-ös első kiadáshoz, de azt is kijelentette, hogy „Többféle szövegváltozat esetében az utókornak joga lehet a válogatásra. Az egyetlen befejezett szöveg eszménye nyilvánvalóan erősen vitatható.”⁶ Az *Aranysárkány* ennél a monográfiánál négy évvel később megjelent kritikai kiadásában aztán a sajtó alá rendezők, Bengi László és Parádi Andrea nem ezt a változatot, hanem az 1929-es, Genius által kiadott kötetet kezelték alapszöveggként, az *ultima manu*st az egyik, de nem kizárólagos érveként felhozva:⁷ persze, a kritikai kiadás olvasójának lehetősége van arra, hogy összevesse az egyes verzió-

kat, vagyis végigkövesse, mennyiben tér el az 1925-ben, illetve 1929-ben megjelent két könyv. De nekem elsősorban nem is az a fontos ezúttal, vajon Szegedy-Maszák Mihály jól döntött-e, amikor kiválasztotta az általa idézett verziót, hanem az, ahogyan a kritikai kiadás akkoriban már zajló munkálatainak egyik vezetőjeként saját szemléletét is „újraolvasta”, pontosabban újragondolta. Ez a szemléleti fordulat hatotta át 2011-es, *Az újraolvasás kényszere* című kötetét is, ahol az *Elvi megfontolások* című első rész nyitótanulmányában külön kiemelte, vajon mennyiben tudunk magabiztosan rámutatni egyetlen és kikezdhetetlen változatra értelmezésünk kiindulópontjaként: „a műelemzésnek napjainkban az a fő kockázata, hogy korántsem egyszerű megállapítani: mi is az elemzés tárgya, vagyis hol található meg azt a művet, melyik megvalósulását tartjuk irányadónak.”⁸

De még egy okból visszatérnék oda, hogy az 1925-ös *Aranysárkány*-változat lett a Kosztolányi-monográfiában az elemzés tárgya: Szegedy-Maszák *Az újraolvasás kényszerében* azt is leszögezte, hogy „a későbbi olykor nem szünteti meg a korábbi létezését”,⁹ és ez egybehangzik a rá annyira jellemző módon kérdésként megfogalmazott felvetésével: „vajon a szövegváltozatok közül mindig s szükségképpen a későbbit kell-e irányadónak, jelentősebbnek vagy sikerültebbnek tekintenünk?”¹⁰ Az a regény ugyanis, *amelyhez képest* ezúttal az *Aranysárkányt* újraolvastam, a csak pár évvel később megjelent, ugyancsak a 19. században játszódó, kisvárosi, érettségiző hősöket felvonultató mű, vagyis Móricz Zsigmond *Forr a bora*, szintén igen bonyolult kiadástörténettel rendelkezik. Létezik belőle egy folytatásokban megjelent verzió, amely 1930-ban jött, a Nyugatban (hogy a változtatások mértékét jelezzem: itt a főhőst még nem Nyilas Mihálynak, hanem Zalatnay Pistának hívták), majd 1931-ben kiadta az Athenaeum. 1936-ban jelent meg az ugyancsak az érettségiző Nyilas Mihályt középpontba állító *Bál*, majd 1939-ben találkozhattak az olvasók először azzal a változattal, amely a *Forr a bor* és a *Bál* összeolvasásából jött létre, de ugyancsak a *Forr a bor* címet viseli. (Hogy ezzel arra is hozzak példát, amikor ugyanaz a cím egy szerző különböző szövegeihez tartozik – Móricznál ez nemcsak a *Forr a bor* esetében van így, *Égi madár* címmel két novellája is megjelent, 1916-ban, illetve 1935-ben, még azt a kétséget is maga után hagyva, vajon nem annyi történt-e, hogy a szerző egyszerűen elfeledkezett a korábbi, azonos című szövegéről.) És, hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, a *Forr a bornak* drámaváltozata is van – a változtatások összevetését minden bizonnyal csak egy kritikai kiadás végezhetné el, ahogy azt is csak ott lehetne megválaszolni, hogy az első kiadású, illetve a *Bállal* kibővített *Forr a bor* egymás változatainak tekinthetőek-e még, vagy azonos címen megjelent, önálló

szövegeknek. Én mindenestre azt gondolom, ezáltal bővebb kifejtés nélkül, hogy a *Forr a bor* esetében a móríci változtatás, a bővítés nem javítást, hanem rontást jelentett, vagyis, Szegedy-Maszák gondolatához visszatérve, a korábbi verziót érzem „jelentősebbnek és sikerültebbnek”.¹¹

Az *Aranysárkány* tehát mostanra, a kritikai kiadás megjelentének köszönhetően, sokkal szerencsésebb helyzetbe került, mint a *Forr a bor*: arról, hogy a Mórícz Zsigmond Kritikai Kiadás munkálatai annak idején, amikor ez leginkább elvárható lett volna, vagyis az ötvenes-hatvanas években, a szerző „fősodor”-korszakának idején, miért nem indultak meg, még sejtéseim is alig vannak. Annyi biztos, hogy amikor végignézttem a Ménesi úti Archívumban, az Irodalomtudományi Intézetben azt a két dobozt, amely az el nem indult kritikai kiadás munkálataiból maradt meg, arra jutottam (könnyen lehet, igazságtalanul), hogy mintha nem gondolták volna ezt az egészet komolyan. Van itt többek közt a *Fáklya* és az *Életem regénye* önéletrajzi elemeit soroló kézirat (Mórícz Miklós munkája, az előbbiben egy cetlivel: „Erdei Sándor hozta, Szabolcsival megbeszélték”), névtelen összefoglalás Mórícz pályájáról, 66, illetve 82 oldalnyi terjedelemben: az egyiket kézírással ez olvasható, „Király elvtárs II. 17-én kérjük vissza”, de olyan tervezet nincs, amelyből kiderülne, pontosan hogyan is nézett volna ki a kritikai kiadás szerkezete, milyen alsorozatai lettek volna, ahogy az sem világos, hogy Király Istvánon és Szabolcsi Miklóson kívül kik foglalkoztak vele egyáltalán. A legérdekesebbnek a *Forr a bor* szempontjából, különös módon és áttételesen, egy olyan rádióelőadás gépirata mutatkozott, amelyben Mórícz kifejtette: rájött, hogy a harminc év feletti férfiak egyáltalán nem olvasnak. Sem akkor, ha miniszterek, sem akkor, ha a trombózisát kezelő orvosok, sem akkor, ha írók: az írók a munkájuktól ugyanúgy nem férnek hozzá az olvasáshoz, mint az előbbieket, hiszen ők is folyton a „műhelyükben” vannak, vagyis írnak. Maradnának célközönségként a nők, velük viszont az a baj, legalábbis Mórícz szerint, hogy a „nők nem mondják el az olvasmányaikat. Illetve a férfiak, akik a közéletet élik, azok nem kérdik meg. Még annyi idejük sincs lelki életre, hogy a feleségüket megkérdezzék... Örülnek, ha az asszony olvas és nem zavarja őket.”¹² A datálatlan, ám minden bizonnyal a harmincas évekből származó rádióelőadás konklúziója az, hogy egyedül a fiataloknak érdemes írni, akik viszont egészen mások, mint a harminc évvel ezelőttiek voltak: ez pedig már közvetlenül az 1931-es *Forr a bor*ig elvezető móríci gondolat. Ez a regény ugyanis úgy megy vissza a keletkezés idejénél harminc évvel korábbi időkbe, hogy mindazt megpróbálja megérteni és olvasójával megértetni, ami a huszadik század első évtizedeiben vég-

bement. Rögtön a regény elején ilyen következtetéseket von le a sivar diáklakások állapotából az elbeszélő (aki igen közel áll a szerzőhöz magához: nem sokkal ezután arról beszél, miként vitte el a feleségét egykori iskolájába, a debreceni kollégiumba):

Ügyvédek, orvosok, tanárok, jegyzők, szolgabírók lettek azokból a fiatalemberekből, akik a múlt század végén ebben a szomorú barlangban nőttek. Most visszagondolva rá, nem is lehetett más ebből a világból, csak ami lett. Gazdasági válság, világháború, forradalom, a középosztály tehetetlensége, a közállapotok megromlása. Ez a diáklakás szimbóluma volt annak az elhanyagoltságnak, amiben a századot végezte a magyar intelligencia, s ahonnan kinőtt az új század.¹³

De a gépiratban fennmaradt rádióelőadást nem pusztán ezért idéztem föl: amikor Mórícz arról beszél, ő maga sem olvassa író társait, kicsit arra a kérdésemre is válaszol, vajon mit szólhatott az *Aranysárkány*hoz. Hiszen semmi nyomát nem találtam az olvasatának, hacsak a *Forr a bort* nem tekintjük valamiféle írói válasznak: a párhuzamok száma nem kevés. Mindkét regény kérdéssé teszi, létezik-e egyáltalán nevelés,¹⁴ meg azt is, mennyiben szentesíti a felnőttek világába való átlépést az érettségi rítusa, és mennyiben teszi lehetővé a testi megérés, de összevethetőek a terek is az *Aranysárkány*ban, illetve a *Forr a bor*ban, az egyikben a gimnáziumba a futóversenyről, a másikban a honvédelmi megkoszorúzásáról jutunk el. Ahogy az is határozottan összevethetőnek látszik, miként jelenik meg a negyvennyolcas hagyományhoz való viszony az egyik, illetve a másik regényben, illetve, hogy miként viszonyul egy adott kisváros a saját gimnáziumához.

És, persze, számos különbség is sorolható lenne: az a móríci, társadalmi „oknyomozás” például, amelyet az imént felidéztem, Kosztolányi regényétől határozottan idegen. Hogy miért tartom mégis fontosabbnak, különösen most, 2017-ben, a két regényt egymással összevetve, „egymáshoz képest” újraolvasni, és nem a különbségeiket hangoztatni? Azért, mert nemcsak a két szerző árnyaltabb megértésében segíthetne ez, de az irodalomtörténeti folyamatok újragondolásához is hozzájárulna, ha nem „népit” és „urbánust”, hanem (erősen egyszerűsítve most az összetett kérdést), két nyugatost látnánk Móríczban és Kosztolányiban. Érdemes felidézni, hogyan indította Angyalosi Gergely 2010-ben Szegedy-Maszák Kosztolányi-könyvről szóló kritikáját:

Szegedy-Maszák Mihály munkájának bevezetőjében hangsúlyozza, hogy egyetlen más magyar író rovására sem kívánja fölnagyítani Kosztolányi Dezsőt. Pedig – az ismert pesti vicc fordulatával élve – igény bizonyára lenne rá. Amint a múlt század elejének irodalmá-

rai nagy kedvvel üzték az Arany-Petőfi-szembeállítást, úgy az elmúlt évtizedekben főleg Babitsot és Kosztolányit ütköztették a különféle csoportosulások (nem beszélve a jó öreg népi-urbánus színezetű értékvitákról).¹⁵

Ráadásul Kosztolányi és Móricz esetleges szembeállításától elég rövid út vezet az elmúlt harminc-negyven év és a jelenkor magyar elbeszélő prózájának folyamataihoz is: 2015 végén, 2016 elején Szilasi László és Takáts József vitát folytattak az Élet és Irodalomban,¹⁶ és azt állította az előbbi, hogy „Kosztolányi Dezső alaposan túlgőzölte magát Móricz Zsigmondon”,¹⁷ de az inga mostanában, a móríci prózaeszményhez odaforduló kortársaknál legalábbis, visszaleng, majd replikázott az utóbbi, vagyis Takáts, hogy „Az én fejemben a *Pacsirta* és az *Isten háta mögött*, az *Aranysárkány* és a *Rab oroslán* nem a prózaírás egymástól eltérő alternatíváiként élnek, inkább egymástól nem túl távoli alkotásokként.” Saját álláspontom Takátséhoz áll közelebb, a kortárs próza mozgásaira kíváncsian is (amelyre figyelve nem az a két lehetőség áll előttünk, hogy az egyes alkotásokat vagy Kosztolányi, vagy Móricz tradíciójához vezessük vissza: Takáts Zelei Dávidot idézi egyetértőleg annak kapcsán, hogy egyre több olyan magyar irodalmi mű születik, amely a magyar szépirodalmi hagyományból levezetetlen), de akkor is, ha a két huszadik század eleji szerző prózájáról gondolkodom. Erre csak egyetlen példát hoznék fel záráskeppen. Annak idején hosszasan keresgéltem Kosztolányi életművében az arany és a sár motívumok előfordulásait, hogy ebből építsek fel valamiféle regénycím-értelmezést: ezúttal nem is azt szeretném beismerni, hogy ma már ilyesmi nem jutna eszembe, még akkor sem, ha egyetlen gombnyomással juthatnék hozzá az annak idején aprólékos munkával, sok olvasással meg cédulázással összegyűjtött adatokhoz. Csak azért idézem ezt föl,¹⁸ mert hasonló összetettséget Móricz címadási gyakorlatához nem szokás kapcsolni, egyetemista koromban még én sem kötöttem hozzá ilyesmit. Szegedy-Maszák Mihály az *Aranysárkány* cím összetettségéről és ezzel összefüggő fordíthatatlanságáról is írt egyhelyütt:¹⁹ Móricz regénycímeinek némelyikét sem egyszerű más nyelvekre átültetni, tenném hozzá most. A hangzásbeli összecsengést nem könnyű visszaadni sem az *Úri muri*, sem a *Kivilágos kivilradtig*, sem a *Forr a bor* esetében. (Így lett angolul, Bernard Adams fordításában az *Úri muriból Very merry*, és ezért javasolta kedves, egykori tanárom, Filippov Szergej, amikor a *Kivilágos kivilradtig* címének orosz változatához kértem a segítségét, hogy maradjunk a valamennyire a hangzást is visszaadó *До темного пачьвема* verzióval.) A *Forr a bor* kapcsán úgy tűnhet, a borrará változó szülő mint a felnőtségre átlépő fiúk párhuzama adhatja a cím magyarázatát, ezt támasztja alá a regény indítá-

sa is: „Első fejezet, melyben látni, hogy pezsdül meg a must.” A regény végén azonban a cím másfajta értelmet is kap: nem a bor kiforrása, hanem a felnőttiséget egyedül elviselhetővé változtató alkoholizmus szomorúsága jelenik meg itt. Ha pedig még azt is hajlandóak vagyunk szándékosnak tekinteni, hogy a bekezdés a *borzasztó* szóval indul, nem nehéz belátni, hogy, ha nem is minden művének minden szegmensében, de Móricz motívumkezelése közelíthető Kosztolányiéhoz, vagyis a *Forr a bor* és az *Aranysárkány* közt messze nem pusztán tematikus kapcsolat lehet:

Borzasztó boldogok voltak, hogy a csíny ilyen remekül sikerült. A kaszinóban aztán búfelejtésül hozzáfogtak inni.

Ebben az időben a bor volt az úri életnek a legmagasabb célja és értéktermelője.

Már a diákok is arra gyakorolták magukat, hogy jó borivó legyen belőlük. A felnőttek aztán valóban annak adták életük legjobb perceit.

A nap józan része nem ért semmit. Az urak unalmasok voltak és fáradtak és közönyösek mindennel szemben. A hivatalokban szigorúak, ellenségesek és gögősek. Minden munkában kedvetlenek és elégedetlenek. Nem szerettek se gondolkozni, se dolgozni. Nem lehetett velük semmire menni. Értelmes beszédet józan emberrel folytatni majdnem lehetetlen volt, mert elhárították a szellemi munkát.²⁰

Szegedy-Maszák Mihály az *Aranysárkányt* tárgyalva a Móricz-regényt nem, csak a *Tímár Virgilfiát* és a *Bébi avagy az első szerelem* című Márai-regényt emlegette párhuzamként:²¹ a *Forr a borral* való összekapcsolást, ha nem is kifejtetten, de egy olyan elemzésben találtam meg, Mándy Stefánia, *A gyermek a magyar regényirodalomban* című vékony kötetében,²² amely a kritikai kiadás tájékoztató bibliográfiájában nem szerepel, eddig én magam sem bukkantam rá, bármennyire sokat foglalkoztam már mindkét regénnyel. Az *újraolvasás kényszere* című kötetében ismerete be Szegedy-Maszák a következőt: „Amióta számítógépen írok, soha nem tekintem véglegesnek a tanulmányaimat.”²³ és ezt a figyelmeztetését nem lehet eléggé komolyan venni. Bár Szegedy-Maszák Mihály tanulmányai mostanra véglegessé váltak, lezártnak és befejezettnek nem kell őket tekintenünk – ezt igyekeztem igazolni ezzel az elemzéssel is, amelyet a vele folytatott párbeszéd egyik tisztelgő állomásának szántam. Megkísérelve megmutatni, amit az ő írásában is mindig érzékelek, még ha szemérmesen hallgatott is erről: vagyis azt, miként lehet az újraolvasás kényszeréből szenvedély. ■ ■ ■

- * A tanulmány a K 108700 számú NKFI-pályázat támogatásával készült.
- 1 A „Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei című kötet *A tanulmányok eredeti megjelenési helye* című részében itt, tévesen, „Irodalomtudományi Közlemények” szerepel az első megjelenés helyeként.
  - 2 Csak most fedeztem fel döbbenet, hogy Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi-monográfiájában ezen a ponton, „Novák Vilma” szerepel: olyan ez a tévesztés, ha mondhatok ilyet, mint amikor családtagjaink pontosan ismert nevét keverjük össze, hiszen Vilma minden valószínűség szerint *A rossz orvosból „vándorolt”* ide. Mivel ezt a könyvet kéziratban, korrektorként, én is végigolvastam, a tanár úrtól így, utólag kérek elnézést amiatt, hogy nem figyeltem fel erre a tévesztésre. Ld. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 52.
  - 3 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Anekdota és/vagy történelem = Sz.-M. M., Jelen a múltban, múlt a jelenben*, Pozsony, Kalligram, 2016, 115.
  - 4 SZEGEDY-MASZÁK, *Anekdota és/vagy történelem*, i. h.
  - 5 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Idő, nézőpont és érték szerkezet az Aranysárkányban = Sz.-M. M., „Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Budapest, Balassi, 1995, 214.
  - 6 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, i. m., 259.
  - 7 A döntés indoklását lásd: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány*, Kritikai kiadás, a szöveget sajtó alá rendezte BENGI László és PARÁDI Andrea, Pozsony, Kalligram, 2014, 1047–1050.
  - 8 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A mű önazonossága és az elemzés kockázatai = Sz.-M. M., Az újraolvasás kényszere*, Pozsony, Kalligram, 2011, 28.
  - 9 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A mű önazonossága... i. m., 21.*
  - 10 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, i. m., 79.
  - 11 Arról, hogy miért nem érzem jó döntésnek a *Forr a bor* és a *Bál* összevonását, itt írtam: SZILÁGYI Zsófia, *A továbbélő Móríczt*, Pozsony, Kalligram, 2008, 347–348. A *Forr a bor*ról, és annak életrajzi vonatkozásairól lásd még: SZILÁGYI Zsófia, *Móríczt Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 70–86. De újraolvastam a *Forr a bort* abból a szempontból is, miként jelenik meg benne a zsidó szereplőkhöz kapcsolódva az idegenség (SZILÁGYI Zsófia „*mintha ő is zsidó volna*” (*Idegenség, kiközösítés XX. századi magyar iskolaregényekben*) = „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban, szerkesztette SCHEIN Gábor és SZÜCS Teri, ELTE Eötvös Kiadó, 2013, 155–167.). Vagyis ez-úttal is, miként az *Aranysárkány* esetében, nehezen tudnám megmondani, hány újraolvasás után vettem elő most a regényt.
  - 12 Jelzetek nincsenek az anyagban, az anyag rövid leírását lásd itt: <http://archivum.iti.mta.hu/adatbazisok/10-Moricz.htm>
  - 13 MÓRICZ Zsigmond, *Forr a bor*, Budapest, Athenaeum, 1931, 34.
  - 14 Szegedy-Maszák Mihály, Kosztolányi-monográfiájában, egyenesen ezt a címet adja az *Aranysárkányról* szóló fejezetnek: *A nevelődési regény átfolata*.
  - 15 ANGVALOSI Gergely, *Vagyonunk Kosztolányi (Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi Dezső)*, Élet és Irodalom, 2010. június 18.
  - 16 SZILASI László, *Ex libris*, Élet és Irodalom, 2015. dec. 11., illetve *Tényleges tusculanum (Az ÉS könyve októberben: Térey János: A legkisebb jégkorszak)*, Élet és Irodalom, 2016. október 16., illetve TAKÁTS József, *Várakozás a realizmusra (Variáció Szilasi László téziseire)*, Élet és Irodalom, 2016. január 29.
  - 17 Ez a megjegyzés Szilasi Térey-bírálatában szerepel, az ÉS 2016. október 16-i számában.
  - 18 A munka végeredménye az *Aranysárkány = arany + sár?* című tanulmányom volt, amely a Kulcsár Szabó Ernő és Szegedy-Maszák Mihály szerkesztette Kosztolányi-újraolvasásban is megjelenhetett, lásd: *Újraolvasó – Tanulmányok Kosztolányiról*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő és SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, Anonymus, 1998, 90–101.
  - 19 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, i. m., 255–257.
  - 20 MÓRICZ Zsigmond, *Forr a bor*, i. m., 284.
  - 21 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, i. m., 273.
  - 22 A *Forr a borral* foglalkozó fejezetben olvashatjuk a következőt – Mándy Stefánia, számomra kissé meglepő módon, Hilda és Tibor szerelmét látja központi témának Kosztolányi regényében: „A nyolcadik osztály izgalma és érettségi előtti feszült lelkiállapotát a *Forr a bor* mellett megtaláljuk a magyar irodalom egy másik alkotásában is, *Kosztolányi Dezső Aranysárkány* c. regényében. Itt azonban az érettségiző diákok hangulata – főleg az első részben – csak aláfesti a két főhős, Hilda és Tibor esztelen diákszerelmét.” MÁNDY Stefánia, *A gyermek a magyar regényirodalomban, Tanulmányok a Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem pedagógiai szemináriumából*, Budapest, 1941, 75.
  - 23 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Előszó helyett = Sz.-M. M., Az újraolvasás kényszere*, i. m., 9.

Szilágyi Zsófia (1973): irodalomtörténész, kritikus, a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára, a Kalligram folyóirat szerkesztője. Legutóbbi kötete a Pesti Kalligramnál: *Az éretlen Kosztolányi* (2017)